

Володимир Даниленко

КОЛОНІАЛІЗМ І СТРАХ У РОМАНІ ІВАНА БАГРЯНОГО «ЛЮДИНА БІЖИТЬ НАД ПІРВОЮ»

У статті досліджується зв'язок між колоніалізмом і страхом у романі Івана Багряного «Людина біжить над прірвою». Проаналізовано мотиви репресій радянськими спецслужбами цивільного населення в часи сталінського терору та вплив російського шовінізму радянської верхівки на національну політику Радянського Союзу. Завдяки текстовому аналізу роману розглянуто психологію в'язня під час допитів та перед стратою.

Ключові слова: колоніалізм, шовінізм, імперія, сталінський режим, геноцид, репресії, психологія в'язня, радянська людина.

Радянські та російські історики воліють бачити в Червоній Армії виключно оборонну, захисну місію. В радянській історії та літературі армія «ставала міні-проекцією держави» [2, 95]. Хоча насправді радянський солдат не тільки захищав свій народ від зовнішнього ворога, а й був його катом. Мається на увазі війська НКВС, які займалися боротьбою з національними та політичними рухами, душили найменші прояви національної самосвідомості народів Радянського Союзу, організовували масові репресії, наглядали за концтаборами, солдатами та офіцерами армії, вербували агентуру і провокаторів, здійснювали найогидніші диверсії, організовували депортації народів. Війська НКВС виконували жандармську функцію, спрямовану проти людей і народів Радянського Союзу.

Радянський політв'язень, лауреат Нобелівської премії Олександр Солженіцин у книжці «Архіпелаг ГУЛАГ» називає жертвами сталінського режиму 66 мільйонів людей [5, 10]. А професор Гавайського університету, історик Рудольф Руммель, вказуючи на кількість жертв серед цивільного населення Радянського Союзу, стверджує, що в оцінці різних західних істориків фігурують цифри від 45 до 80 мільйонів знищених сталінським режимом людей [4, 6].

У путінській Росії, що все більше дрейфує до режиму північно-корейського зразка, злочини сталінізму всіяко приховуються і применшуються. За підрахунками головного наукового співробітника Інституту російської історії РАН Віктора Земскова, за роки правління Йосифа Сталіна в Радянському Союзі було засуджено 3,77 мільйона осіб, з яких до розстрілу — 643 тисячі осіб. Віктор Земсков заперечує український Голодомор, вважаючи причиною смерті українських селян засуху, а не цілеспрямовану політику сталінського режиму.

Якщо говорити про те, чи мав сталінський терор колоніальне забарвлення, то численні

факти вказують на те, що мав. Йосиф Сталін вважав себе людиною російської культури, вождем радянської імперії, в якій росіян визнавав панівною нацією. На його глибоке переконання, всі інші нації мали асимілюватися і стати єдиним народом, який би розмовляв російською мовою і прийняв російський світогляд і традиції.

Поведінка радянської військової верхівки під час Другої світової війни вказувала на те, що в основу логіки радянського державного будівництва і ведення війни було покладено російський великодержавний шовінізм. Це відчувалося у ставленні до інших народів Радянського Союзу.

У 1943 році перед форсуванням Дніпра Верховний головнокомандувач, Маршал Радянського Союзу Георгій Жуков наказав зігнати з міст і навколишніх сіл сотні тисяч українських чоловіків і кинув їх через Дніпро на добре укріплені німецькі позиції. В руках у чоловіків були трьохлінійки часів Першої світової війни та по півцеглини, щоб німцям здавалося, ніби вони біжать з гранатами, а в спину погано озброєних і необмундированих українських чоловіків підштовхували кулеметами загони СМЕРШу. В тому безглуздому форсуванні Дніпра загинуло 250 тисяч українців. Коли генерали зауважили маршалу, що у мобілізованих немає ні зброї, ні обмундирування, Жуков відповів добре відомою тирадою: «Для чого обмундировувати і озброювати цих хохлів. Всі вони — зрадники! Чим більше в Дніпрі втопимо, тим менше доведеться в Сибір після війни відправляти». На що генерал армії Костянтин Рокосовський відповів: «То це ж не війна, а геноцид народу» [3].

У романі Івана Багряного «Людина біжить над прірвою», події в якому відбуваються взимку 1943 року під час звільнення України від німецьких військ та наступу Червоної Армії, є всі ознаки геноциду. Радянські війська в романі постають такими ж окупантами, як і німецькі. Це стосується насамперед злочинів проти цивільного

населення, які чинили війська НКВС. У романі описано як після шаленого бомбардування німецькою авіацією в місті з'явилися радянські солдати, яких місцеве населення не ідентифікувало зі своїми чоловіками, що теж служили в Червоній Армії. Солдати бути росіянами, і для жителів українського міста вони були такими ж ворогами, як німці. Росіяни в уніформі поводитися, як на окупованій території, вони «злобно реготалися з бідолошиних молодичь, що бігли з манатками ховатися, позираючи вгору, а регочучись, так само злобно обіцяли ще на додачу «колоти дрова на їхніх головах». Коли ж помічали чоловіка, що переходив вулицю, стріляли навздогін із скорострільів і шалено, віртуозно матюкались» [1, 63]. І німці, і росіяни не мали співчуття до українського населення, яке для них було чужим. У романі Івана Багряного фашистський і радянський режими показані однаково негуманними. Зображено сцени жорстокого і безглузлого бомбування міста німецькою і радянською авіацією. Показовими у романі є масові розстріли цивільного населення німецькою армією: «...на тім же млині, крім борошна, були й цілі кар'єри трупів розстріляних, засипаних гречаною й просяною лузгою з крупорушки, — то німці цілу зиму розстрілювали там людей. Звичайних, мирних людей: жінок, чоловіків і навіть дітей!» [1, 59].

Не менш жорстоко поводитися з мирним населенням і Червона Армія. Коли радянські війська увійшли в місто, п'яні фронтовики гвалтували дівчат, а по місту порозвішували наказ про мобілізацію. У місцевих чоловіків не було вибору. Треба було або йти на фронт, або бути повішеним чи розстріляним НКВС. Ось як це описано в романі Багряного: «Комісар сидить у военкоматі, викликає за списком і дає кожному на вибір — або без зброї на фронт (зброю віднімеш у німця, а як ні, то чорт з тобою!), або ж... і не доказує. Але й без того ясно. Одне слово — хоч круть-верть, хоч верть-круть, а кінець один: або на фронті без зброї, або тут на місці — на вербі чи біля муру...» [1, 127].

Таке безвихіддя породжувало страх, що в поєднанні з масовим терором був ефективною технологією впливу на людей. Страх тримав у покорі підневільні народи, змушуючи їх користися системою.

У романі «Людина біжить над прірвою» увага зосереджена не на героїзмі радянської армії, а на буднях Особливого відділу 14-ї армії, який виконував каральні функції щодо цивільного населення. З появою Червоної Армії в місті відразу почалися масові арешти. Досліджуючи психологію арештантів, автор роману зауважує, що зростання кількості в'язнів викликало радість у заарештованих. Їм здавалося, що при такій кількості арештантів їх не будуть розстрілювати. Але цю радість затьмарювала велика кількість добре

озброєної охорони. НКВС так активно працювала, що в'язні прибували щогодини і незабаром їх не було де розміщувати, не вистачало тюремних камер, а заарештованих жінок тримали у дворі тюрми. Особливий відділ 14-ї армії був такий численний, що хапав усіх підряд, на ходу фабрикуючи політичні справи. Здоровий глузд підказував, що не було сенсу в цих масових арештах цивільного населення, але на службі в каральних органах було так багато людей, що вони мушили якось виправдовувати своє існування. Описуючи сцену із заарештованими жінками, які не вміщалися в камерах, а стояли в тюремному дворі, автор пояснює, хто були ці жінки: «Це були переважно молоді жінки й дівчата — вчительки, перекладачки, друкарки, сестри-жалібниці, службовки...» [1, 167].

Навіть з позицій безпеки не було сенсу в таких масових арештах населення, але Радянський Союз був жандармською країною, в якій знищувалися кращі люди.

Символічно, що після бомбардувань найпершою спорудою, яку взялася відбудовувати радянська адміністрація, була в'язниця. І це була ніби ілюстрація промовистої метафори, якою називали Російську імперію та СРСР, — тюрма народів. У такій країні тюрма була головним закладом, без якого Радянський Союз розвалився б.

Коли головний герой роману Максим Колот утік з колони арештантів під час нальоту німецької авіації і довго блукав, кілька разів потрапляючи в руки військовим, то зрозумів: він викликає підозру тим, що розмовляє українською мовою, яка для панівної в Радянському Союзі нації росіян вважалася мовою ворогів. Офіцер і солдат, які впіймали Максима Колота, вважали, що впіймали велику антирадянську рибу, бо «та риба говорила по-українському, але не по-простому, не по-сільському, а так, як говорять оті найзатятіші вороги системи, яку вони захищають...» [1, 272]. Тікаючи додому, голодний, промоклий, замерзлий Колот прибивається до хати російських переселенців, які його не впустили, бо він розмовляв чужою для них мовою. Зовсім по-іншому реагував на українську мову простий український народ. Підібравши напівпритомного Колота, сільська жінка доклала всіх зусиль для його порятунку, як тільки почула, що він розмовляє вишуканою українською мовою. В замерзлому, обдертому і босому незнайомцю жінка побачила українського інтелігента, якому вона відразу почала допомагати: «... ви, мабуть, учитель або якийсь український інженер наш... Ну так, я ж бо по мові чую й бачу» [1, 335].

Цивілізаційний розлам між українським і російським світами в романі Івана Багряного проходить по мові, культурі, світогляді, побуті, показуючи ворожість російського світу до українського. Російська людина в романі запрограмована

знищувати український світ, вважаючи його перешкодою на шляху своєї одвічної територіальної експансії.

Коли сільська жінка запросила до хати Максима Колота, перед читачем ніби відкривається сакральний український світ, за який століттями йде безкінечна війна між кожним поколінням українців і навалами чужинців. Цей світ зосереджений на українській хаті, що є архетипом українських основ, і яку герой роману побачив традиційною, з килимами, рушниками і портретом Тараса Шевченка на покуті.

Знищуючи мільйони людей, тоталітарна система імітувала слідство, допити, ніби намагалася з'ясувати міру вини кожної своєї жертви. Коли Максима Колота привели на допит, він був вражений горою списаних про нього паперів, серед яких вистачало доносів різних людей. Репресивна система всі свої арешти і вироки фабрикувала і протоколювала. Найчастіше ці справи були надумані. Таким чином слідчі НКВС виправдовували свою криваву діяльність. Змальовуючи працівників репресивних органів, Іван Багряний показує різні типи цих людей: бездумних слуг НКВС і тих, хто усвідомлював ідіотизм знищення заради знищення. Саме таким у романі показано майора НКВС, який з симпатіями ставився до своєї жертви, але врятувати Максима Колота не міг.

Були серед заарештованих жертви із безглуздими звинуваченнями, як, наприклад, молодий солдат, який знищив із бронебійної рушниці сорок танків, але пішов до дівчат, і його за це звинуватили в шпигунстві.

У стані приреченості, коли людина відчуває неминучість смерті, коли її холодний розум пересилює пристрасті і доходить висновку, що її вже ніщо не врятує, страх відступає. Тоді людина вирішує померти з гідністю, і цей психологічний злам у свідомості — виклик смерті й радянській репресивній системі.

У сцені, коли архітектора Максима Колота заарештовують радянські спецслужби й везуть у невідомому напрямку, він пересилив страх і, зрозумівши власну приреченість і безсилля щось змінити, вирішив померти з гідністю: *«Ним оволоділо шалене бажання, єдине й останнє — вмерти гідно, мужньо, спокійно. Втриматися на належному рівні — вмерти гідно, з презирством до цих гомункулусів, що чомусь називаються людьми, як також і до всієї цієї юдолі безглуздя й цинізму, брехні й зради, що називається життям»* [1, 80]. Передаючи стан приреченості головного героя роману, автор показує, як у такі моменти працює людська свідомість. Навіть змирившись зі смертю,

людина в якусь мить знову потрапляє в полон відчаю і страху, якщо з'являється хоч найменша ілюзія вижити.

Та коли Максим Колот зрозумів, що перед розстрілом його будуть допитувати, пропустивши через конвеєр принижень і мук, то вирішує вистрибнути з машини і бути застреленим під час втечі. Між жахливою і легкою смертю він обирає легку смерть.

Зображена в романі репресивна система показана в усій її антилюдській сутності. Працівники НКВС масово створювали політичні справи, залякували сусідів, близьких заарештованих, змушували їх писати брехливі доноси й давати неправдиві свідчення. У романі Івана Багряного Максим Колот зустрічає на допиті доньку свого приятеля Нату, яку слідчі змушували писати на нього неправдиві звинувачення. Завдяки масовим репресіям радянська система винищувала кращих людей, щоб із гірших створити залякану покірну сіру масу, готову за наказом радянського керівництва бездумно кидатися сторч головою в будь-яку військову авантюру. Так була вихована радянська людина — бездумна, безініціативна, агресивна до всього світу. Така людина була зручним інструментом для реалізації імперських амбіцій панівної верхівки Радянського Союзу.

До НКВС підбирали специфічних людей без моралі, гідності, співчуття до інших. Саме таким у романі Івана Багряного показано Зайця і Волика, що служили в німецькій поліції, а коли в місто прийшла Червона Армія, пішли на службу в НКВС, а Заєць навіть став помічником начальника міліції.

Пояснюючи читачам, де відбуваються події роману *«Людина біжить над прірвою»*, автор пише, що *«дія відбувається на частині території нації, яка ще не жила, все лише збираючись жити, але яку всі геть спихають у могилу і, здається, ось-ось зіпхнуть безповоротно»* [1, 53].

Отже, страх і терор були головними інструментами радянської колоніальної системи, що допомагали тримати в покорі народи Радянського Союзу. Будучи модернізованою імперією, СРСР успадкував від царської Росії політику великодержавного російського шовінізму, якою керувалося радянське керівництво. І хоч на офіційному рівні комуністи проповідували політику рівності серед усіх народів Радянського Союзу, насправді проводилася масова русифікація неросійських націй і формувалася єдина спільнота *«радянський народ»* без пам'яті про своє національне походження, традиції, мову та без перспективи створення власних держав.

ДЖЕРЕЛА

1. Багряний І. Вибрані твори у 2-х т. / Іван Багряний. — Т. II. — К.: Юніверс, 2006. — 704 с.
2. Захарчук І. Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму) / Ірина Захарчук. — Луцьк: Твердиня, 2008. — 406 с.
3. Коваленко Ю.: «Я жалкую, що не воював в УПА» [Електронний ресурс] / Юрій Коваленко: «Я жалкую, що не воював в УПА»// Аратта, опубліковано 4.01. 2007. — Режим доступу: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=562. — Назва з екрану (дата звернення: 9.01.2016).
4. Rummel By R.J. Lethal Politics: Soviet Genocide and Mass Murder Since 1917.— New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, 1990a. — p. 6.
5. Solzhenitsyn, Aleksandr I. The GULAG Archipelago 1918–1956: An Experiment in Literary Investigation III- IV. Translated by Thomas P. Whitney. —New York: Harper & Row, 1975a. — p. 10.

Даниленко Владимир Григорьевич

КОЛОНИАЛИЗМ И СТРАХ В РОМАНЕ ИВАНА БАГРЯНОГО «ЧЕЛОВЕК БЕЖИТ НАД ПРОПАСТЬЮ»

В статье исследуется связь между колониализмом и страхом в романе Ивана Багряного «Человек бежит над пропастью». Проанализированы мотивы репрессий советскими спецслужбами гражданского населения во времена сталинского террора и влияние русского шовинизма советской верхушки на национальную политику Советского Союза. Благодаря текстовому анализу романа рассмотрено психологию заключенного во время допросов и перед казнью.

Ключевые слова: колониализм, шовинизм, империя, сталинский режим, репрессии, геноцид, психология заключенного, советский человек.

Volodymyr Hryhorovych Danylenko

COLONIALISM AND FEAR IN THE NOVEL BY IVAN BAHRYANYI “MAN RUNS OVER THE A GULF”

In the present paper, the author investigates the connection between colonialism and fear in the novel “Man runs over a gulf” by Ivan Bahryanyi. The motives of repression by the Soviet secret services over the civilian population in times of Stalin’s terror and the influence of Russian chauvinism among the Soviet elite on the national policy of the Soviet Union are analyzed. Due to textual analysis of the novel, the prisoner’s psychology during interrogation and before the execution has been considered.

Key words: colonialism, chauvinism, Empire, Stalin’s regime, genocide, prisoner’s psychology, Soviet person.